

Oorspronkelijk artikel

De invloed van alledaagse stress op dissociatieve verschijnselen

door D. De Wachter, A. Lange, J. Vanderlinden, J. Pouw en E. Strubbe

Samenvatting

Dit onderzoek richt zich op de vraag of er een verband is tussen alledaagse stress en dissociatieve verschijnselen. Dit wordt onderzocht bij respondenten die blootstaan aan een hevige mate van alledaagse stress en bij wie een verandering in de mate van stress mogelijk is. De mate van stress en dissociatie worden op twee verschillende tijdstippen gemeten, met een tussenliggende periode van twee maanden. De resultaten tonen aan dat meer dissociatieve ervaringen gerapporteerd worden naarmate de alledaagse stress groter is. Bovendien blijkt dat een vermindering in de mate van stress gepaard gaat met een gelijklopende vermindering in de mate van dissociatie.

Inleiding

De essentie van dissociatieve verschijnselen is volgens de DSM-IV (APA 1994) de verstoring of verandering van normaliter geïntegreerde functies van identiteit, geheugen of bewustzijn. Deze verstoring kan gradueel, tijdelijk of chronisch zijn. De meest extreme vorm van dissociatie is de veelbesproken dissociatieve identiteitsstoornis (DIS). Dissociatieve verschijnselen zijn niet altijd pathologisch van aard (Ross e.a. 1991). Voorbeelden van milde en meer alledaagse vormen van dissociatieve verschijnselen zijn fantaseren, controleverlies over eigen gevoelens en gedachten, verhoogde concentratie en het verrichten van meerdere handelingen waarbij de bewuste aandacht slechts bij één taak aanwezig is.

Veel studies tonen een relatie aan tussen traumatische ervaringen en dissociatieve verschijnselen (Spiegel 1988; Van der Kolk & Van der Hart 1989; Putnam 1989; Dell & Eisenhower 1990; Ross e.a. 1990; Sanders & Golas 1991). Er is echter nog geen systematisch onderzoek gedaan naar de relatie tussen alledaagse stress en dissociatieve verschijnselen. Dit is opvallend omdat de relatie tussen alledaagse stress en stoornissen zoals depressie, angst en schizofrenie veelvuldig is aangetoond (Dohrenwend & Dohrenwend 1979; DeLongis e.a. 1988; Monroe &

hetzelfde bedrijf werkzaam. De situatie binnen het bedrijf is sinds korte tijd zodanig verslechterd dat er gesproken kan worden van een acute crisissituatie. Bij de voormeting bestaat deze respondentengroep uit 45 mannen en 7 vrouwen, bij de nameting uit 41 mannen en 6 vrouwen. Aangezien effecten van alcohol en drugs soms verschijnselen tot gevolg kunnen hebben die lijken op dissociatieve verschijnselen, worden respondenten met alcohol- en drugsproblemen niet in het onderzoek opgenomen.

Dissociatieve verschijnselen worden vaak gerapporteerd in combinatie met een brede waaier van psychopathologische stoornissen (Nash e.a. 1993). Teneinde de daardoor optredende bron van variantie in dissociatie te vermijden en te kunnen focussen op de relatie tussen stress en dissociatieve verschijnselen zijn ook personen met een hoge mate van psychopathologie uitgesloten van deelname. Voor de screening in dit opzicht is gebruikgemaakt van een vertaalde versie van de General Health Questionnaire-30 (GHQ-30; Koeter & Ormel 1991). De vragenlijst is bedoeld voor het ontdekken van personen met niet-psychotische psychiatrische aandoeningen. Als een persoon hoger scoort dan de cut-off score van 24 (Koeter & Ormel 1991), worden de gegevens niet meegenomen in het onderzoek. Dit is bij geen enkele respondent uit het onderzoek het geval. Uiteindelijk zijn van 40 mannen en 5 vrouwen de gegevens van de voor- én nameting beschikbaar. De leeftijd varieert van 25 jaar tot 53 jaar ($M=40$, $sd=7.8$).

Procedure

De respondenten krijgen de vragenlijsten thuisgestuurd nadat zij een Informed Consent-formulier hebben ingevuld. Ze krijgen allen dezelfde schriftelijke instructie. Om de proefpersonen zo min mogelijk te beïnvloeden wordt in de instructie gesproken over 'de invloed van stress op psychisch welzijn'. De proefpersonen vullen achtereenvolgens de volgende vragenlijsten in: de Alledaagse Problemen Lijst (APL), de Dissociation Questionnaire (DIS-Q) en de General Health Questionnaire (GHQ).

Metingen van de stressvariabele (onafhankelijke variabele)

Alledaagse Problemen Lijst (Vingerhoets e.a. 1989). Deze lijst bestaat uit 114 items. De items beschrijven probleemsituaties en gebeurtenissen die betrekking hebben op verschillende levensgebieden zoals relaties, ouderschap, huishouden en werk. De items zijn samengesteld uit verschillende, reeds bestaande Engelstalige vragenlijsten: de Daily Hassle Scale (Kenner e.a. 1981), de Daily Life Experience-vragenlijst (Stone & Neale 1982) en de Everyday Problems Scale (Burks & Martin 1985). Daarnaast is gebruikgemaakt van algemene literatuur over stress en van onderzoeksmateriaal van Vingerhoets & Hendriksen (1986) en van Hendriksen & Vingerhoets (1989). Het gaat bij de APL om een inven-

Roberts 1990; Johnson & Bernstein 1991). In de literatuur zijn wel enkele aanwijzingen te vinden die duiden op een relatie tussen alledaagse stress en dissociatieve verschijnselen. Janet (1926, geciteerd in Van der Kolk & Van der Hart 1989) vermeldde dat gebeurtenissen die voorafgaan aan de dissociatieve verschijnselen, ook alledaagse stressoren kunnen zijn zoals financiële en huwelijksproblemen. Enkele case-studies wijzen op een verband tussen alledaagse stressoren als gezins- en relatieproblemen en dissociatieve verschijnselen (De Wachter & Lange 1996; Lange 1994). Mann & Sanders (1994) toonden een relatie aan tussen inconsistent ouderlijk gedrag en dissociatieve verschijnselen bij kinderen. Nash e.a. (1993) kwamen in hun onderzoek tot de conclusie dat het verband tussen omgevingsfactoren en dissociatieve verschijnselen groot is. De onderzoeken van Mann e.a. (1994) en Nash e.a. (1993) richten zich echter niet expliciet op de relatie tussen alledaagse stressoren en dissociatieve verschijnselen.

Het door ons uitgevoerde onderzoek richt zich specifiek op de vraag of er een verband is tussen alledaagse stress en dissociatieve verschijnselen, in een niet-klinische populatie. Voor het meten van 'stress' wordt gebruikgemaakt van een vragenlijst waarbij gefocust wordt op de factoren in de sociale omgeving, in tegenstelling tot het biologisch-fysiologisch niveau en het persoonlijkheidsniveau zoals klassiek wordt onderscheiden (Millon e.a. 1980). In deze studie participeren respondenten die op de nominatie staan gedwongen te worden ontslagen en daardoor lijden aan een hevige mate van alledaagse stress. Zij worden op twee tijdstippen onderzocht. De eerste maal is vrij kort na de bekendmaking van de ontslagen, de tweede maal is enkele maanden later. Zij hebben dan begeleiding en hulp ontvangen, zodat er een reële kans is dat zij dan minder stress ervaren. Onderzocht wordt of een verandering in de mate van stress gepaard gaat met een verandering in de mate van dissociatie.

Methode

Onderzoeksdesign

De respondenten verkeren in een acute, natuurlijk ontstane stress-situatie. Zij worden onderzocht ten tijde van deze acute stress bij het eerste meetmoment (voormeting). Bij het tweede meetmoment (nameting), drie maanden later, is de stress sterk afgenomen, mede door informatiecampagnes en collectieve en individuele psychologische begeleiding. Stress wordt beschouwd als de onafhankelijke variabele, dissociatie als de afhankelijke variabele.

Respondenten

De respondenten zijn afkomstig uit een groep personen die bedreigd wordt met gedwongen ontslag. Ze zijn op verschillende niveaus binnen

tarisatie van in principe opzichzelfstaande en onderling onafhankelijke gebeurtenissen. Dit is de reden dat de opstellers van de test het niet zinvol achten om een homogeniteitsmaat te berekenen. Voor de betrouwbaarheid is derhalve vooral de test-hertestcorrelatie van belang, die ($r_{xx'} = .85$) hoog is. De test correleert ($r = .59$) met de Vragenlijst Recent Meegemaakte Gebeurtenissen (Van de Willige e.a. 1985) en ($r = .53$) met de Hopkins Symptom Checklist (Derogatis e.a. 1974). In de APL moet aangegeven worden welke van de beschreven situaties zijn voorgevallen en in welke mate de respondent hier last van heeft. De mate van last wordt weergegeven op een vierpuntsschaal. De opzet van de APL maakt mogelijk dat zowel de hoeveelheid stressvolle gebeurtenissen als de intensiteit van de gebeurtenissen gemeten kunnen worden. De mate van stress wordt berekend door de afzonderlijke itemscores op te tellen.

Meting van de dissociatievariabele (afhankelijke variabele)

Dissociation Questionnaire (Vanderlinden e.a. 1992). Deze lijst bestaat uit 63 items. De DIS-Q is gebaseerd op uitspraken van patiënten met een dissociatieve stoornis en op items van reeds bestaande vragenlijsten als de Perceptual Alteration Scale (Sanders 1986), de Dissociative Experience Scale (Bernstein & Putnam 1986) en de Questionnaire of Experiences of Dissociation (Riley 1988). Uit factoranalyse komen vier factoren naar voren die 77% van de variantie verklaren. Dit zijn *identiteitsverwarring en -fragmentering*, *controleverlies*, *amnesie* en *verhoogde concentratie*. Alpha-coëfficiënten laten zien dat de DIS-Q over een goede interne consistentie beschikt: $\alpha = .96$ voor de totale schaal, $\alpha = .94$ voor de subschaal identiteitsverwarring en -fragmentering, $\alpha = .93$ voor de subschaal controleverlies, $\alpha = .88$ voor de subschaal amnesie en $\alpha = .69$ voor de subschaal verhoogde concentratie. De test-hertestbetrouwbaarheid is bevredigend en de convergerende, divergerende en criteriumvaliditeit zijn voldoende (Vanderlinden 1994). De items zijn beschrijvingen van dissociatieve verschijnselen. De respondent geeft op een vijfpuntsschaal aan in welke mate de uitspraak op zichzelf van toepassing is. De mate van dissociatie wordt berekend door de afzonderlijke itemscores op te tellen.

Resultaten

Verband stress - dissociatie

Eerst wordt onderzocht of er een positief verband is tussen de mate van stress en de mate van dissociatieve ervaringen. Hiervoor worden bij de voor- en nameting de Pearson's product moment correlatiecoëfficiënten berekend tussen de stress-scores en de dissociatiescores (zie tabel 1).

Uit tabel 1 blijkt dat dissociatie positief samenhangt met stress: respondenten met veel stress vertonen meer dissociatieve verschijnselen

De invloed van alledaagse stress op dissociatieve verschijnselen

Tabel 1: Correlaties tussen stress en dissociatiemetingen (n = 45)

	APL (voormeting)	APL (nameting)
Totale DIS-Q	.29*	.35*
Subschaal identiteitsverwarring en -fragmentering	.31*	.24
Subschaal controleverlies	.23	.46**
Subschaal amnesie	.25	.34*
Subschaal verhoogde concentratie	.07	.24

Significantieniveau

* $p \leq .01$ (tweezijdig)

** $p \leq .001$ (tweezijdig)

dan respondenten met weinig stress. Om deze relatie verder te exploreren is een contrastanalyse uitgevoerd waarbij de gemiddelde DIS-Q-scores van respondenten die hoog scoren op de stressmetingen, zijn vergeleken met de gemiddelde DIS-Q-scores van respondenten die laag scoren op de stressmetingen. In tegenstelling tot correlatieberekeningen wordt bij de contrastanalyse niet de gehele respondentengroep meegenomen in de berekening. De stress-scores van de respondenten zijn opgesplitst in vier kwartielen. Respondenten uit het laagste kwartiel worden vergeleken met respondenten uit het hoogste kwartiel, zowel op de voormeting als op de nameting. Respondenten uit het tweede en derde kwartiel worden niet meegenomen in de analyse (zie tabel 2).

Tabel 2: Gemiddelde DIS-Q-scores en t-toets (tweezijdig) bij respondenten die hoog scoren t.a.v. stress vergeleken met mensen die laag scoren t.a.v. stress (n = 45)

	Lage stress			Hoge stress			t	df	p<	d
	DIS-Q	n	sd	DIS-Q	n	sd				
APL										
voormeting	1.20	13	.17	1.64	9	.28	-4.57	20	.001	2.00
APL										
nameting	1.31	14	.18	1.54	11	.35	-2.22	23	.06	.85

Tabel 2 bevestigt niet alleen dat respondenten met veel stress meer dissociëren dan respondenten met weinig stress, maar laat ook zien dat het hier om forse effectgroottes gaat (Cohen 1988), zowel bij de voormeting als de nameting. Deze resultaten ondersteunen de hypothese dat er een positief verband is tussen de mate van stress en de mate van dissociatieve ervaringen.

Effect van stressverandering

Tabel 3 geeft de gemiddelde stress-scores op de voor- en nameting. Vergeleken met de normscores van de APL (Vingerhoets & Van Til-

Tabel 3: Gemiddelde stress-scores en t-toets (tweezijdig) op de voor- en nameting

	Voormeting			Nameting			t	df	p<	d
	stress-score	n	sd	stress-score	n	sd				
APL	46.87	45	37.80	36.18	45	33.14	2.01	44	.05	.30

burg 1994) ervaren de respondenten op beide momenten een hoge mate van stress.

Al zijn de effectgroottes klein (Cohen 1988), de stress is op de nameting, zoals verwacht, geringer dan op de voormeting. Dit betekent dat de 'manipulatie' als geslaagd kan worden beschouwd en dat we het effect van de afname van stress op dissociatie verder kunnen onderzoeken. Overigens uit deze afname van stress zich op de verschillende levensgebieden die in de APL worden onderzocht, niet alleen in verband met 'werk'.

Ook de gemiddelde DIS-Q-scores zijn op de nameting significant lager dan op de voormeting ($t = 3.24$, $df = 44$, $p \leq 0.002$). Door middel van een residual-analyse (Pedhazur & Pedhazur Schmelkin 1991) wordt getoetst of de respondenten die over de tijd veranderd zijn in stress, een navenante verandering in dissociatie rapporteren. Hiervoor wordt per respondent voor de dissociatiemeting én de stressmetingen berekend hoe de persoonlijke regressielijn zich verhoudt ten opzichte van de gemiddelde regressielijn. Deze verhoudingsgetallen worden met elkaar gecorreleerd, waarbij gecorrigeerd is voor regressie naar het gemiddelde. Deze correlatie tussen de verandering in stress (APL) en de verandering in dissociatie (DIS-Q) bedraagt .31 ($p \leq 0.1$). Dit resultaat betekent dat respondenten die een verandering rapporteren in het stress-niveau, een daaraan gepaard gaande verandering rapporteren met betrekking tot dissociatieve verschijnselen.

Discussie

Eerdere onderzoeken (Spiegel 1988; Van der Kolk e.a. 1989; Putnam 1989; Dell e.a. 1990; Ross e.a. 1990; Sanders e.a. 1991; Vanderlinden e.a. 1993) tonen een verband tussen traumatische ervaringen in het verleden en dissociatie. Anders dan in de voorgaande onderzoeken is in deze studie alledaagse stress gemeten, op verschillende tijdstippen. De correlatiecoëfficiënten en de contrastanalyses laten voor zowel de voor- als nameting zien dat de mate van dissociatie groter is naarmate de alledaagse stress groter is. Dit cross-sectionele gegeven laat echter geen causale conclusie toe. In theorie zou het verband andersom kunnen liggen. Personen die gemakkelijk dissociëren, zouden misschien door de dissociatieve belevingen (bijv. flashbacks, nachtmerries) meer angst en

stress ervaren. De longitudinale residual-analyse geeft echter wel causale houvast, doordat blijkt dat verandering van stress gepaard gaat met een gelijklopende verandering van dissociatieve verschijnselen. Dat dit effect aantoonbaar was terwijl de afname in stress relatief klein was, onderstreept bovendien de robuustheid van dit gegeven.

Aangezien de respondentengroep relatief klein was, verdient het aanbeveling om het onderzoek te repliceren met een grotere groep. Indien hierbij bovendien de aard en intensiteit van eventuele trauma's uit het verleden gemeten zouden worden, zou voor deze mogelijke bronnen van variantie in de dissociatiescores gecontroleerd kunnen worden. Het onderzoek zou daardoor aan scherpheid kunnen winnen.

In dit onderzoek ging het om de gevolgen van stress door de dreiging van werkloosheid. In toekomstig onderzoek zou ook het effect van andere stressoren, zoals problemen op het huidige werk, problemen met gezondheid en problemen in het gezin, aan bod kunnen komen.

De uiteindelijke conclusie van het onderzoek, dat afname van stress leidt tot afname van dissociatieve ervaringen, is in zekere zin niet verbazend. Deze vaststelling ondersteunt de hypothese dat dissociatie een soort 'verdedigingsmechanisme' is tegen te veel angst en spanning (Nijenhuis & Vanderlinden 1996). In dit kader moet opgemerkt worden dat de DIS-Q-scores van de respondentengroep binnen de normale, niet-pathologische range vallen. Immers, recente onderzoeksgegevens (Putnam e.a. 1996) weerleggen het model dat veronderstelt dat dissociatieve ervaringen op een continuüm gesitueerd kunnen worden, en geven steun aan de gedachte dat er vermoedelijk verschillende dissociatietypes bestaan (laag, middelmatig en hoog). De vraag is dan ook hoe stress en dissociatie zich verhouden binnen de subgroep van patiënten met hoge, pathologische dissociatiescores. Ondanks de klinische indrukken en de beschrijvingen uit enkele casussen (Lange 1994; De Wachter & Lange 1996) is hierover geen onderzoek bekend.

Een eigen onderzoek in deze zin is recent opgezet bij een groep angst- en eetstoornispatiënten. Indien de resultaten van het hier beschreven onderzoek gerepliceerd kunnen worden binnen een patiëntenpopulatie, zou dit belangrijke implicaties kunnen hebben voor de behandeling, die momenteel (met alle polemieken vanden) voornamelijk gecentreerd is op de trauma's uit het verleden. Een behandelmodel dat meer oog heeft voor het huidige functioneren en voor de actuele relationele context, zou dan de logische gevolgtrekking zijn.

Summary: The influence of daily stress on dissociative phenomena

This study examines the relation between daily stress and dissociative phenomena. The respondents of the study are exposed to a high amount of stress and dissociation is measured at two different points of time, with an interval of two months. It was found

that many dissociative experiences are reported when daily stress is high. Furthermore, it appears that a decrease in the stress level is in proportion with the decrease in the level of dissociation.

Literatuur

- American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th ed.). Washington DC.
- Beurs, E. de (1993). *The assessment and treatment of panic disorder and agoraphobia*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Brink, W.P. van den, & Koele, P. (1987, 1989). *Statistiek deel 3: toepassingen*. Mepel/Amsterdam: Boom.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Dell, P.F., & Eisenhower, J.W. (1990). Adolescent multiple personality disorder: A preliminary study of eleven cases. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 29, 3, 359-366.
- Delongis, A., Coyne, J.C., Dakof, G., e.a. (1988). Relationship of daily hassles, uplifts, and major life events to health status. *Journal of Psychology*, 1, 2, 119-136.
- Johnson, J.G., & Bernstein, R.F. (1991). Does daily stress independently predict psychopathology? *Journal of Social and Clinical Psychology*, 10, 1, 58-74.
- Judd, C.M., Smith, E.R., & Kidder, L.H. (1991). *Research Methods in Social Relations* (6th ed.). Orlando: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Koeter, M.W.J., & Ormel, J. (1991). *General Health Questionnaire. Nederlandse bewerking. Handleiding*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Kolk, B.A. van der, & van der Hart, O. (1989). Pierre Janet and the breakdown of adaptation in psychological trauma. *American Journal of Psychiatry*, 146, 12, 1530-1540.
- Lange, A. (1994). *Gedragsverandering in gezinnen* (6th ed.). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Mann, B.J., & Sanders, S. (1994). Child dissociation and the family context. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 22, 3, 373-388.
- Millon, T., Green, T., & Meagher, R. (1980). *Handbook of Clinical Health Psychology*. New York: Plenum Press.
- Monroe, S.M., & Roberts, J.E. (1990). Conceptualising and measuring life stress: Problems, principles, procedures, progress. *Stress Medicine*, 6, 209-216.
- Mulaik, A.M. (1972). *The foundation of factor analysis*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Nash, M.R., Hulsey, T.L., Sexton, M.C., e.a. (1993). Long-term sequelae of childhood sexual abuse: Perceived family environment, psychopathology and dissociation. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 61, 2, 276-283.
- Nijenhuis, E.R.S., & Vanderlinden, J. (1996). Dierlijke defensieve reacties als model voor dissociatieve reacties op psychotrauma. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 38, 2, 135-149.
- Pedhazur, E.J., & Pedhazur Schmelkin, L. (1991). *Measurement, design and analysis: An integrated approach*. New Jersey: Hove and London.
- Putnam, F.W. (1989). Pierre Janet and modern views of dissociation. *Journal of Traumatic Stress*, 2, 4, 413-429.
- Putnam, F.W., Carlson, E.B., Ross, E.A., e.a. (1996). Patterns of dissociation in clinical and non-clinical samples. *American Journal of Psychiatry*, 154, 673-679.
- Ross, C.A., Joshi, S., & Currie, R. (1991). Dissociative experiences in the general

- population: A factor analysis. *Hospital and Community Psychiatry*, 42, 3, 297-301.
- Ross, C.A., Miller, S.D., Reagor, P., e.a. (1990). Structured interview data on 102 cases of multiple personality disorder from four centers. *American Journal of Psychiatry*, 147, 5, 596-601.
- Sanders, B., & Giolas, M.H. (1991). Dissociation and childhood trauma in psychologically disturbed children. *American Journal of Psychiatry*, 148, 1, 50-54.
- Spiegel, D. (1988). Dissociation and hypnosis in post-traumatic stress disorders. *Journal of Traumatic Stress*, 1, 1, 17-33.
- Vanderlinden, J. (1994). De Dissociation Questionnaire (DIS-Q). Een hulpmiddel bij de diagnostiek van dissociatieve stoornissen. *Diagnostiek-Wijzer december 1994*, 135-151.
- Vanderlinden, J., van Dyck, R., Vertommen, H., e.a. (1992). Instrumenteel onderzoek: de Dissociation Questionnaire (DIS-Q). Ontwikkeling en karakteristieken van een dissociatievragenlijst. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 47, 134-142.
- Vingerhoets, A.J.J.M., Jeninga, A.J., & Menges, L.J. (1989). Het meten van chronische en alledaagse stressoren: eerste onderzoekservaringen met de Alledaagse Problemen Lijst (APL) II. *Gedrag en Gezondheid*, 17, 1, 10-17.
- Vingerhoets, A.J.J.M., & van Tilburg, M.A.L. (1994). *Alledaagse Problemen Lijst (APL)*. Lisse: Swets & Zeitlinger b.v.
- Wachter, D. De, & Lange, A. (1996). Dissociatieve stoornissen en gezinstherapie. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 38, 2, 150-157.
- Willige, E. van de, Schreurs, P., Tellegen, B., e.a. (1985). Het meten van 'life events': de Vragenlijst Recent Meegemaakte Gebeurtenissen (VRMG). *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 40, 1-19.

D. De Wachter is psychiater aan het UC St. Jozef te Kortenberg (België). A. Lange is hoogleraar aan de vakgroep Klinische psychologie van de Universiteit van Amsterdam. J. Vanderlinden is doctor in de psychologie aan het UC St. Jozef te Kortenberg. J. Pouw en E. Strubbe zijn psycholoog, ten tijde van het onderzoek student aan de Universiteit van Amsterdam. Correspondentieadres: D. De Wachter, Universitair Centrum St. Jozef, Leuvensesteenweg 517, B 3070 Kortenberg.

Het artikel werd voor publicatie geaccepteerd op 1-12-1997.